

---

---

प्रकरण पाचवे

समारोप

---

---

## प्रकरण पाचवे

### समारोप

मराठी साहित्यक्षेत्रात संत साहित्य, महानुभाव साहित्य, लोकसाहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, तौलनिक साहित्य, ग्रामीण साहित्य या प्रकारच्या साहित्याबरोबर 'दलित साहित्य' हा एक वाङ्मयप्रकार अस्तित्वात आला. दलित साहित्याची निर्मिती स्वातंत्र्यपूर्व काळात जरी झाली तरी खऱ्या अर्थाने त्याची वाटचाल स्वातंत्र्योत्तर काळातच झाल्याची दिसून येते. दलित साहित्यात अनेक दलित तसेच दलितेतर लेखकांनीही लेखन केले आहे. दलित लेखकानी जे लेखन केले ते दलित जाणीवेतून केल्याचे दिसून येते तर दलितेतरांनी जे लेखन केले ते दलितांविषयी वाटणाऱ्या सहानुभूतीतून केल्याचे दिसून येते.

प्रस्तुत लघुप्रबंधिकेतील चार प्रकरणांमध्ये 'समिधा' कादंबरीतील दलित जीवन अभ्यासले आहे आणि हाती आलेल्या निष्कर्षांचा ऊहापोह प्रस्तुत प्रकरणात करावयाचा आहे.

“समिधा आणि आजचे दलित साहित्य” या पहिल्या प्रकरणात 'समिधा' शब्दाचा अर्थ समजावून घेतला. यावरून एक गोष्ट सिद्ध झाली ती म्हणजे लेखकाने कादंबरीला दिलेले 'समिधा' हे शीर्षक अगदी समर्पक आहे. कारण 'समिधा' म्हणजे यज्ञ संपन्न होण्यासाठी जी पवित्र काष्ठे (इंधन) होमामध्ये टाकली जातात त्यांना 'समिधा' असे म्हणतात. या कादंबरतील 'समिधा' म्हणजे दलितांच्या इच्छा, अपेक्षा किंवा संपूर्ण जीवनच होय. ते जीवनच सवर्ण आपल्या इच्छापूर्तीसाठी संपवून टाकतात. दलित साहित्याची वाटचाल पाहताना काही दलित समीक्षक व विचारवंतांनी दिलेल्या 'दलित' व 'दलित साहित्य' यांच्या व्याख्या अभ्यासल्या. एकूण दलित साहित्याची वैशिष्ट्ये पाहून दलित साहित्याच्या वाटचालीत 'समिधा'चे स्थान कोणते व काय आहे हे पाहिले. तत्पूर्वी रणजित देसाई यांनी

लिहिलेल्या 'समिधा' या कादंबरीलेखनामागची प्रेरणा, भूमिका व हेतू काय होता हे अभ्यासले आणि हाती आलेले निष्कर्ष प्रस्तुत प्रकरणात मांडले आहेत.

**निष्कर्ष :**

मराठी साहित्यक्षेत्रात दलित साहित्याने आपले मोलाचे स्थान निर्माण केल्यामुळे मराठी साहित्याला एक वेगळेपण लाभल्याचे दिसून येते.

दलित साहित्यात कथा, काव्य व आत्मकथन या वाङ्मयप्रकारापेक्षा कादंबरी व नाटक हे वाङ्मयप्रकार क्षीण स्वरूपात हाताळल्याचे जाणवते. आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार मात्र दलित साहित्यात जोमाने पुढे आल्याचे दिसून येते. तसेच दलित काव्यही भरभराटीस आल्याचे दिसून येते.

दलित साहित्यिकांनी ज्या व्याख्या लिहिल्या आहेत त्यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते ती म्हणजे ह्या व्याख्या दलित माणसाच्या भोवती गुंफलेल्या आहेत. दलित साहित्य हे प्रस्थापित शोषणव्यवस्थेविरुद्ध आपल्या कलाकृतीतून विद्रोह व्यक्त करित आहे. अस्पृश्यता, जातीयता व दैन्य या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अन्यायाला मूठमाती देण्यासाठी शब्दांचे शास्त्र म्हणून उपयोग करित आहे. गावकुसाबाहेर जगलेले जीवन बेभानपणे शब्दातून मांडत आहेत. सवर्णांकडून होणारा अन्याय-अत्याचार कथा-कादंबरीतून व्यक्त करित आहे.

दलित साहित्याने हिंदू संस्कृतीला नाकारल्यामुळे मराठी साहित्यापेक्षा त्याची प्रवृत्ती भिन्न असल्याचे दिसून येते. त्याने बुद्धीवादी, विज्ञानवादी दृष्टी स्वीकारल्यामुळे मराठी साहित्यापेक्षा त्याला निराळेपण प्राप्त झाले आहे.

म.फुले यांच्या काळात दलित समाज म्हणावा इतका जागृत होऊ शकला नाही. त्यामुळे ब्राह्मणी समाजव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न यशस्वी होवू शकले नाहीत. डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या चळवळी व सत्याग्रहामुळे संपूर्ण

दलित समाज जागृत झाला आणि या त्यांच्या चळवळीमुळेच दलित साहित्याची निर्मिती झाली.

रणजित देसाई यांनी लिहिलेल्या 'समिधा' कादंबरीचा विचार करताना खरातांनी लिहिलेल्या सर्व कादंबऱ्यांचा विचार करावा लागतो. विशेषतः त्याची 'मी माझ्या गावाच्या शोधात' ही कादंबरी आणि 'समिधा' या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये विलक्षण साम्य दिसून येते. खरातांच्या कादंबरीतील नायकाला न्याय मिळतो तर 'समिधा'मधील नायकावर अन्याय होतो हा विरोधाभास चित्रित होतो. खरातांच्या सर्वच कादंबऱ्या दलित जाणिवेतून लिहिल्या आहेत तर रणजित देसाई यांनी सहानुभूतीतून 'समिधा' ही एक घटनाप्रधान कादंबरी लिहिली आहे. तरीही 'समिधा' ही जाणीवेच्या अगदी जवळून जाणारी कादंबरी आहे हे दिसून येते.

आशयाच्या दृष्टीने खरातांशी तर अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने वि.स. खांडेकरांशी नाते सांगणारी कादंबरी म्हणून 'समिधा'चा विचार करणे योग्य ठरते.

सवर्ण दलितांच्यावर अन्याय-अत्याचार करण्यात खंड न पडू देता तो अन्याय-अत्याचार पारंपरिक पिढीतून चालू असतो. ह्या अन्याय-अत्याचाराला विरोध करणाऱ्या दलित समाजाला कोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागते याचे चित्रण 'समिधा' कादंबरीतून रणजित देसाई यांनी केले आहे.

लेखकाने 'समिधा' कादंबरी लेखनामागची प्रेरणा आपल्या 'समिधा' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहिली आहे. यावरून लेखकाला सूचित करावयाचे आहे की, देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही सवर्णांकडून दलितांवर होणारे अन्याय-अत्याचार थांबलेले नाहीत आणि थांबणारही नाहीत. कारण त्यांना विरोध करण्याकरीता लागणारे मानसिक तसेच मनुष्यबळ दलितांमध्ये कमी पडते.

रणजित देसाई यांनी लिहिलेली 'समिधा' ही अगदी वास्तवाच्या जवळ जाऊन लिहिल्याचे जाणवते. कारण कादंबरीत चित्रित केलेले दलित-सवर्ण संघर्षाचे चित्रण अगदी वास्तवपूर्णरित्या रेखाटल्याचे जाणवते.

'समिधा' वाचल्यानंतर अस्सल ग्रामीण व दलित जीवनचित्रण नजरेसमोर उभे राहते. लेखकाने कथानक लिहिताना घटनांची मांडणी अगदी विचारपूर्वक केली आहे. प्रत्येक घटना पाहिली तर त्या वास्तव भासल्याखेरीज राहत नाहीत.

रणजित देसाई यांनी दलितांच्या जीवनावर आधारित 'बारी' ही पहिली दलित कादंबरी लिहिली. ते जातीने दलित नसूनही त्यांनी दलितांविषयी वाटणाऱ्या सहानुभूतीतूनच ही कादंबरी लिहिली आहे. त्यामुळे एकूणच आजच्या दलित साहित्याच्या वाटचालीत 'समिधा' या कादंबरीने मोलाचे स्थान निर्माण केले आहे.

अशा प्रकारचे निष्कर्ष या प्रकरणात मांडले आहेत.

'दुसऱ्या प्रकरणा'मध्ये रणजित देसाई यांनी लिहिलेल्या 'समिधा' या कादंबरीची वाङ्मयीनदृष्ट्या चिकित्सा केली आहे. प्रथम 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप पाहून व्याख्या अभ्यासल्या व कादंबरीचे घटक किती व कोणते याचे स्पष्टीकरण केले आहे. या कादंबरीच्या घटकांच्या अनुषंगानेच 'समिधा' कादंबरीचे वाङ्मयीन महत्त्व अभ्यासले आहे. कथानक, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, भाषाशैली या कादंबरीच्या घटकांच्या माध्यमातून 'समिधा' कादंबरीचे विवेचन केले आहे.

रणजित देसाई यांनी 'समिधा' कादंबरीच्या माध्यमातून एकूण मराठी साहित्यात आणि विशेषतः दलित साहित्यात भर घालून आपले मोलाचे स्थान निर्माण केल्याचे दिसून येते. 'कादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार विस्तारीत लेखनप्रकार आहे. आपल्या भाव-भावना, जीवनातील अनुभव, घडलेल्या-घडणाऱ्या घटना-प्रसंग मांडण्यासाठी बऱ्याच साहित्यिकांनी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार विशेषतः

१९६० नंतरच्या काळातच जोमाने पुढे आणल्याचा दिसून येतो. त्यामध्ये काही दलित तर काही दलितेतर लेखकांनी दलितांच्या जीवनावर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यापैकी एक रणजित देसाई हे आहेत. त्यांनी कादंबरीलेखनापूर्वी तीन वर्षे अगोदर जी घटना पाहिली त्या घटनेवर आधारित 'समिधा' ही कादंबरी लिहिली आहे. ते दलितेतर असूनही दलितांविषयी वाटणाऱ्या सहानुभूतीपोटीच ही कादंबरी लिहिली आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्षे होऊनही दलितांवर सवर्णांचे होणारे अन्याय-अत्याचार थांबलेले नाहीत. हे रणजित देसाई यांनी पाहिल्यानंतर आपले गुरू खांडेकरांना हा प्रश्न विचारून त्यांनी ह्या कादंबरीचे लेखन केले आहे.

रानगाव या खेडेगावात हरिजनवाडा जाळला जातो. त्यामध्ये दोन माणसं मृत्यूमुखी पडतात तसेच एका मुलीवर नव्हे तर कितीतरी दलित स्त्रियांवर अत्याचार हे सवर्ण लोक करतात. या घटनेवरती लेखकाने कथानकाची निर्मिती करून 'समिधा' ह्या कादंबरीची रचना केली आहे. 'समिधा' कादंबरीची वाङ्मयीन चिकित्सा करत असताना कादंबरीचे कथानक, कादंबरीतील व्यक्तिरेखा, कादंबरीतील वातावरण आणि कादंबरीत चित्रित केलेली भाषाशैली या सर्व घटकांचा अभ्यास करून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष हाती आलेले आहेत ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

कादंबरीच्या कथानकाची मांडणी पाहता 'समिधा' ही दलितांच्या जीवनावर प्रकाश टाकणारी एक दलित कादंबरी आहे हे लक्षात येते.

'समिधा' ही एक घटनाप्रधान कादंबरी असून ती ग्रामीण व दलित सीमारेषेवरील असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या कादंबरीतून अस्सल ग्रामीण व दलित जीवनचित्रण डोळ्यासमोर उभे राहते.

लेखकाने 'रानगाव' या खेड्यातील 'दलित-सवर्ण संघर्ष' या कादंबरीत चित्रित केला आहे.

'समिधा' ही कादंबरी १९६० नंतरच्या काळात लिहिली असून लेखकाने स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन्ही काळातले दलित जीवन चित्रित केले आहे.

देशाला स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्षे होऊनही सवर्ण दलितांवर अन्याय-अत्याचार करण्यात कार्यरत राहिले आहेत. दलितांना आपल्या तालावर नाचवणारे सवर्ण 'समिधा' मधून चित्रित होतात.

स्वातंत्र्यपूर्व दलित पिढी आणि स्वातंत्र्योत्तर दलित तरूण पिढीचे चित्रण लेखकाने 'समिधा' मधून केले आहे. त्यासाठी देवा व तुका यांचे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे.

देवा हा जुन्या वळणाचा पारंपरिक विचाराचा असल्याने तो सवर्णांची पडेल ती कामे आपले कर्तव्य समजून करतो तर तुका हा त्याचाच मुलगा सवर्णांची घाणेरडी कामे न करता त्यांच्या जुलुमशाहीला, हुकुमशाहीला न घाबरता अगदी बेडरपणे जीवन जगताना दिसतो. तुकाच्या या व्यक्तिरेखेतून स्वातंत्र्योत्तर दलित तरूण पिढीचे चित्र रेखाटले आहे.

लेखकाने कादंबरीत जी घटनांची मांडणी केली आहे त्या घटना सत्याच्या जवळून जाणाऱ्या किंवा सत्याशी एकजीव होणाऱ्या आहेत असे कोणालाही वाटणे साहजिक आहे.

रणजित देसाई यांनी सवर्णांच्या अन्याय-अत्याचाराला बळी पडणारी जुनी दलित पिढी व मानाने, अधिकाराने ताठ मानेने जगू पाहणारी नवी दलित तरूण पिढी यांचे चित्रण केले आहे.

देवा आपल्या मुलीचे शिक्षण बंद करण्याचा निर्णय घेतो कारण त्याला असे वाटते की मुलीचे शिक्षण जास्त झाले तर तिला नवरा मिळणार नाही यावरून शिक्षणाविषयीचा मागासलेपणा दिसून येतो.

तुका हा आंबेडकरी विचाराने भारावून गेलेला दलितांचा तरूण प्रतिनिधी असल्याने तो हक्कासाठी व न्यायासाठी लढण्यास समाजातील इतर तरूणांना संघटित करतो. परंतु सवर्ण त्याला आणि त्याच्या इच्छा-अपेक्षाना हाणून पाडतात. तसेच सवर्णांच्या अत्याचारामुळे दलित बांधव देखील तुकाच्या विरुद्ध भूमिका घेतात. यावरून कितीही प्रयत्न केले तरी सवर्ण दलितांना आपले गुलाम म्हणून वागवण्यातच समाधान मानतात याचे चित्रण लेखकाने केले आहे.

तुका समाजासाठी घरे बांधून देतो, तक्क्या बांधतो, रस्ता करतो परंतु स्वतःचा बाप आणि बहिणीची इज्जत ह्या दोन गोष्टी गमावून बसतो. तुकाला शेवटी जगण्याला मार्ग सापडत नाही यावरून एका दलित तरूणाच्या जीवनाची शोकांतिका लेखकाने व्यक्त केली आहे.

मुक्ताच्या माध्यमातून तत्कालीन दलित समाजातील एका दलित स्त्रीचे जीवनचित्रण लेखकाने केले आहे. स्त्री समाजात कितीही शिकली सवरली तरी तिला समाजात मानाने जगण्याचा मुळीच अधिकार नाही याचे दर्शन लेखकाने घडवले आहे. मुक्तासारखी एखादी सुंदर, सुशील, सुशिक्षित दलित स्त्री असेल तर भगवंतराव देशमुखसारख्या नीच, हलकट वृत्तीच्या सवर्ण व्यक्तीकडून त्रास होताना दिसून येतो.

बलात्कार होऊनही सवर्णांची चांडाळचौकडी निर्दोष सुटते. यावरून तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे दर्शन घडते.

सुशिला मावशी या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने एका नवऱ्याने नोडलेल्या दलित स्त्रिच्या जीवनाची शोकांतिका कशी होते याचे दर्शन घडविले आहे. तर शेवंताच्या



माध्यमातून एका दलित व्यभिचारी स्त्रीचे चित्र रेखाटले आहे. मुक्ता, सुशिला मावशी व शेवंता या व्यक्तिरेखांतून तत्कालीन दलित स्त्रीचे जीवन लेखकाने रेखाटले आहे.

यशवंत खोराटे व भगवंतराव देशमुख यांच्या माध्यमातून तत्कालीन समाजात शंभर रुपयासाठी देखील गावातील सावकाराकडे दलितांना आपली जमीन गहाण टाकावी लागत होती याचे दर्शन लेखकाने घडविले आहे. यावरून दलितांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराचे दर्शन घडते.

तत्कालीन समाजात अस्पृश्यता पाळली जात होती याचे दर्शन देवाच्या माध्यमातून घडते. तसेच बलुतेदारीची पद्धती त्या काळात होती याचे दर्शन 'समिधा' मधून घडते.

लेखकाने पात्रांची निर्मिती करताना अगदी विचारपूर्वक केल्याची दिसून येते. तत्कालीन समाजात देशमुख व त्याची चांडाळचौकडी या दुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्तींबरोबर फादर जॉन व भोळे गुरूजी या सत्प्रवृत्तीच्या व्यक्तीदेखील समाजात होत्या हे लेखकाला सांगायचे आहे.

लेखकाने 'समिधा' कादंबरीत वातावरणनिर्मिती जी केली आहे ती घटनेला व आशयाला अनुसरून केली आहे. तत्कालीन समाजातील दलितांची घरे आणि सवर्णांची घरे त्यांची रचना लेखकाने विचारपूर्वक केली आहेत.

लेखकाने 'समिधा'मध्ये जी भाषाशैली वापरली आहे त्यातून अस्सल ग्रामीण जीवन चित्रित होते. भाषा वापरताना म्हणी, वाक्प्रचार, चटकदार संवाद, अलंकारिक वाक्ये यांचा वापर लेखकाने केल्याचा दिसून येतो.

लेखकाने कादंबरीत सवर्णांच्या तोंडी काही ग्रामीण अश्लील शिव्यांचा वापर केला आहे. तसेच 'समिधा' मध्ये चित्रित केलेल्या 'रानगाव' या खेड्यात सर्व

जाती-धर्माच्या लोकांचा समावेश केल्याने मराठी, हिन्दी आणि इंग्रजी या भाषासह तत्कालीन समाज चित्रित झाला आहे.

‘समिधा’ मधून जातीवाचक, व्यवहारदर्शक, संख्यादर्शक म्हणींचा वापर दिसून येतो. तसेच अलंकारिक वाक्येही दिसून येतात. दलितांच्या तोडी लाचारपणाची तर सवर्णांच्या तोंडी हुकुमशाहीची, अरेरावीची भाषा दिसून येते. तसेच शब्दही गावंडळ, ग्रामीण बोलीतील वापरल्याने ग्रामीण व दलित जीवन चित्रित होते.

‘समिधा’मधून दलित-सवर्ण संघर्ष चित्रित केला असून सवर्णांची हार न होता दलितांवर अत्याचार करण्यात ते कार्यरत राहतात. तत्कालीन समाजात किंवा यापुढेही सवर्ण हे दलितांच्या ‘समिधा’ जाळून टाकण्यात यशस्वी होतील असे लेखकाला सूचित करायचे आहे.

अशा प्रकारचे निष्कर्ष हाती आले आहेत यावरून रणजित देसाई यांनी लिहिलेली ‘समिधा’ ही कादंबरी किती लक्षणीय ठरते याचे दर्शन घडते. यावरून ‘समिधा’चे स्थान दलित कादंबऱ्यांमध्ये खूप मोलाचे ठरले आहे.

‘तिसऱ्या प्रकरणात’ दलित आणि दलितेतर लेखकानी लिहिलेल्या काही निवडक दलित कादंबऱ्यांचा अभ्यास केला आहे. ह्या कादंबऱ्या दलितांच्या जीवनावर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत. या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करताना कादंबरीचे कथानक, व्यक्तिचित्रण, भाषा आणि निवेदन हे जे घटक आहेत ह्या घटकांच्या अनुषंगाने दलित समाजजीवन अभ्यासले आहे. कादंबऱ्यांच्या वाङ्मयीन कृतीचा अभ्यास करत असताना त्यातील आशयाबरोबर अभिव्यक्तीचा विचार करणे महत्त्वाचे वाटते. हाती आलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

१९६० नंतरच्या काळात कादंबरी वाङ्मय क्षेत्रात जी कथानकरचना पारंपरिक पद्धतीची होती त्या पद्धतीला छेद देणारा नवा वाङ्मयप्रवाह पुढे आला. येणारा प्रत्येक साहित्यिक नव-नवीन रचना करू लागला.

कथानक उत्कंठा निर्माण करणारे व आकर्षक असले पाहिजे ही कल्पना नव्या लेखकांनी झुगारून दिली. कादंबरीमध्ये कथानक हे कथानकासाठी न येता दलित जीवनचित्रणासाठी, समाज चित्रणासाठी येऊ लागले. या काळात लेखकांनी रंजनात्मक दृष्टी नाकारल्यामुळे कादंबऱ्यांना सामाजिकतेचे रूप येऊ लागले.

१९६० नंतरच्या काळातील दलित समाजजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप पाहता चालत आलेली कथानकरचनेची पद्धत नाकारल्याचे दिसून येते. 'हकिकत आणि जटायू', 'कृष्णपक्ष', 'जातीला जात वैरी', 'हाडकी हाडवळा' या कादंबऱ्यातून कथानकरचनेचा चांगला प्रयोग दिसून येतो. तसेच 'भाकरी आणि फूल', 'बहिष्कृत' आणि 'समिधा' या कादंबऱ्याही कथानकाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ ठरतात.

बारकाईने लक्ष देणारे लेखक व्यक्तिचित्रणाच्या बाबतीत थोडेच आहेत. पारंपरिक पद्धतीचे जीवनचित्रण बऱ्याच कादंबऱ्यांमधून आल्याचे दिसते. या कादंबऱ्यांमधून दलित व सवर्ण लोकांचा समावेश असल्यामुळे काही सुष्ट आणि दुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्तिरेखा कादंबऱ्यांमधून रेखाटल्याच्या दिसून येतात.

भाषा आणि निवेदन या बाबतीतही हेच घडताना दिसते. बऱ्याच दलित व दलितेतर लेखकांनी ग्रामीण भाषा व निवेदकाची भाषा वापरल्याचे दिसून येते.

जवळ-जवळ सर्वच दलित कादंबऱ्यांमधून भाषा ही ग्रामीण दलिताची आहे. त्यामुळे त्यांनी मुदामहून भाषेतून अलंकारिक वाक्ये पेरून, भाषेचे सौंदर्य वाढविण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला नाही.

कादंबऱ्यांमधून म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर केल्याचा दिसून येतो. तसेच चटकदार संवादही या कादंबऱ्यांमधून पहायला मिळतात.

‘समिधा’ आणि इतर काही निवडक कादंबऱ्यांचे निरीक्षण केल्यास काही घटना-प्रसंग, व्यक्तिचित्रण, वातावरण आणि भाषाशैली पाहिल्यास त्याच्यामध्ये साम्य दिसून येते. ‘समिधा’ मधील ‘तुका’ या नायकासारखाच नायक ‘भाकरी आणि फूल’, ‘बहिष्कृत’, ‘तणकट’ आणि ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ या कादंबऱ्यांमधून पहायला मिळतो.

घरादारांचे, वस्त्यांचे चित्रण काही लेखक सारखेच करताना दिसतात. तसेच दलितांवर होणारे अन्याय-अत्याचार, त्यांचा लाचारीपणा हा कादंबऱ्यांतून दिसून येतो.

पारंपरिक पद्धतीने साजरे होणारे दलित व सवर्ण या समाजातील सण-उत्सव, जयंत्या बऱ्याच कादंबऱ्यांमधून पहायला मिळतात.

दलित समाजात पाळल्या जाणाऱ्या रूढी, परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांचे चित्रण कादंबऱ्यातून येते.

दलित स्त्रीला सवर्ण समाजाकडून मिळणारी हीनतेची वागणूक ‘हाडकी हाडवळा’, ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’, ‘नटरंग’, ‘समिधा’ या कादंबऱ्यातून पहायला मिळते.

तसेच काही कादंबऱ्यातून आंबेडकरी चळवळीत सहभागी होणारे कार्यकर्ते व धर्मांतर करणारे लोकही पहायला मिळतात. समाजकार्याला वाहून घेणारे समाजकर्ते पहायला मिळतात.

दलित आणि दलितेतर लेखकांनी लिहिलेल्या एकूण कादंबऱ्यांमध्ये ‘समिधा’चे स्थान पहाता अगदी उंची गाठणारे आहे. ‘भाकरी आणि फूल’ आणि

‘समिधा’ ह्या दलितेतर लेखकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या दलित समाजजीवन चित्रित करणाऱ्या कादंबऱ्या लक्षणीय ठरल्या आहेत.

‘चौथ्या प्रकरणात’ ‘समिधा’ कादंबरीत प्रतित झालेले समाजजीवन अभ्यासले आणि त्यातून चित्रित होणारे दलित जीवन पाहिले व हाती येणाऱ्या निष्कर्षाचा उहापोह केला आहे ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

व्यक्तीचा जन्म ते मृत्यू यापर्यंतचा प्रवास हा समाजातच होत असतो. त्यामुळे त्याचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व शैक्षणिक जीवनही समाजाशी एकरूप असते. त्याप्रमाणेच त्यांचे वाङ्मयीन विश्वही समाजाशी संबंधित असते. कारण मनुष्य ज्या भौगोलिक, सामाजिक वातावरणात वाढतो त्याचा परिणाम त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर तसेच वाङ्मयावरही होत असतो. त्यामुळे साहित्य आणि समाजजीवन यांचा अगदी निकटचा संबंध आहे.

लेखकाने ‘समिधा’ कादंबरीतून दलित-सवर्ण संघर्षाचे चित्रण केले आहे आणि त्यातून रानगावातील दलित जीवन चित्रित केले आहे. या संघर्षाचे परिणाम दलित समाजावर कसे होतात. यांचे चित्रण केले आहे.

‘समिधा’ कादंबरीतील आशय पाहता अस्सल ग्रामीण दलित जीवनचित्रण डोळ्यासमोर उभे राहते. ‘समिधा’ मध्ये लेखकाने जे अस्पृश्यतेचे चित्रण केले आहे त्यावरून तत्कालीन समाजात देश स्वतंत्र होऊनही अस्पृश्यता पाळली जात होती याचे दर्शन घडते. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व दलित पिढी ही सवर्णांची बलुतेदारीची कामे आपले कर्तव्य समजून करत होती त्यामुळे समाजात अस्पृश्यतेचे प्रमाण जास्त होते. तुकाची स्वतांत्र्योत्तर पिढी मात्र बलुतेदारीची कामे करताना नकार दर्शवते आणि सवर्णांच्या बरोबरीने जीवन जगण्याचा प्रयत्न करते. यावरून दोन पिढ्यातला संघर्ष चित्रित होतो.

‘समिधा’ मधील धार्मिक जीवन अभ्यासल्यानंतर तत्कालीन समाजातील धार्मिक रूढी, परंपरा यांचे दर्शन घडते. धर्म व जातीयता यामुळे दलित-सवर्ण संघर्ष निर्माण होताना दिसतो.

‘समिधा’मधील आर्थिक परिस्थिती पाहिल्यास दलितांना पोटापुरती जमीन असूनही सवर्ण त्यांची पिळवणूक, छळणूक कशी करत होते याचे चित्रण ‘समिधा’मधून होते.

‘समिधा’मधून मुक्ताच्या माध्यमातून एका दलित स्त्रीच्या जीवनाची शोकांतिका व्यक्त केली आहे. दलित स्त्री कितीही शिकली तरी ती सवर्णांची एक भोगवस्तू असते आणि सवर्ण तिचा वापर करून सोडतात. याचे चित्रण ‘मुक्ता’च्या माध्यमातून लेखकाने केले आहे. त्यामुळे दलित स्त्रीला समाजात मानाने जगण्याचा कोणताही अधिकार नाही हे सिद्ध होते. सुशिला मावशीच्या माध्यमातून लेखकाने नवऱ्याने सोडलेल्या दलित स्त्रीची शोकांतिका व्यक्त केली आहे. तसेच शेवंतासारख्या व्यभिचारी स्त्रियादेखील दलित समाजात असतात हे लेखकाला सूचित करावयाचे आहे.

‘समिधा’ मधील राजकीय परिस्थिती पाहिली तर तत्कालीन समाजातील राजकीय परिस्थितीचे दर्शन घडते. कोणत्याही दलित कार्यकर्त्याला स्वतंत्रपणे राजकारण लढता येत नाही. कारण त्यांच्याकडे आर्थिक व मनुष्यबळ कमी पडते याचे दर्शन ‘तुका’च्या माध्यमातून घडविले आहे.

अशाप्रकारे ‘समिधा’मधून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक तसेच राजकीय परिस्थिती पाहता तत्कालीन समाजजीवनाचे दर्शन घडते व ‘समिधा’मधील दलित जीवन किती हालाखीचे व लाचारीचे आहे हे दिसून येते.

‘समिधा’मधील दलित जीवन अभ्यासल्यानंतर लेखकाला सूचित करायचे आहे की, सवर्ण हे दलितांवर अन्याय-अत्याचार करण्यात पुढेही कार्यरत राहणार

आहेत. एकूण दलित समाजाची परिस्थिती अशीच राहणार असे लेखकाला सूचित करायचे आहे.

अशाप्रकारे प्रस्तुत प्रकरणात चार प्रकरणांचा आढावा घेऊन निष्कर्ष मांडले आहेत. यावरून असे वाटते की, रणजित देसाई यांनी 'समिधा'मधून जो दोन दलित-सवर्ण पिढ्यांचा संघर्ष चित्रित केला आहे तो अगदी वास्तव भासल्याखेरीज राहत नाही. त्यामुळे 'समिधा' ही कांदबरी एकूण दलित कादंबऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ ठरते.

-----